

GRIEKENLAND, BAKERMAT VAN HET BANKWEZEN

Van Wisselbank tot Wereldbank

Iedereen weet dat Griekenland de bakermat is geweest van o.a. de democratie, van de filologie, van het rationele denken, maar wat veel minder bekend is, is dat het ook de bakermat is geweest van het bankwezen. Over de oorsprong van de banken, die een essentiële rol spelen in ons modern economisch leven, bestaan sinds jaren twee verschillende theorieën: volgens de oriëntalistten zijn de banken in Mesopotamië ontstaan en meer bepaald in de Babylonische tempels, en dit reeds vanaf 1900 voor Christus; dit blijkt zeer duidelijk uit de titel van een artikel van een Amerikaanse geleerde: "The Origin of Banking. Religious Finance in Babylonia"¹, de mediëvisten zochten de oorsprong veel dichterbij onze tijd, zoals blijkt uit de sprekende titel van een andere Amerikaanse geleerde: "The Origins of Banking. The Primitive Bank of Deposit 1200-1600"². Deze laatste theorie heeft nog steeds aanhangers, vooral bij de historici van de economie, zoals blijkt uit de meest recente "Europäische Bankengeschichte"³, die begint met de middeleeuwen en met geen enkel woord rept over de antieke banken, die beschouwd werden als enkel wisselkantoren en pandhuizen.

Een grondige studie van de Griekse banken had mij sterk doen twijfelen aan de Babylonische oorsprong van de banken, omdat ik geen enkel spoor van oosterse invloeden tijdens mijn onderzoekingen had aangetroffen, zodat ik besloot de oosterse documentatie: de Sumerische en Akkadische economische en juridische teksten, te onderzoeken. Uit dit onderzoek bleek dat de particulieren inderdaad hun roerende goederen, vooral graan en zilver, in de tempelmagazijnen deponeerden, omdat deze stevig gebouwd waren, goed bewaakt werden, en omdat men vertrouwen had in de eerlijkheid van de priesters, en bovendien dat de tempels leningen gaven van graan en zilver, en men heeft daaruit besloten dat de tempels de bij hen gedeponeerde goederen verder uitleenden tegen intrest en dus banken waren. Niets is minder waar. Tempeldeposito's zijn geattesteerd vanaf circa 2500 v. Chr., maar men vindt geen sporen van tempelleningen voor de 19de eeuw v. Chr. Er is dus geen correlatie tussen

¹ Artikel van B. BROMBERG, in *The Journal of Economic History* 2 (1942), p.77-88.

² A.P. USHER, in *The Economic History Review* 4 (1932-1934), p.399-428.

³ H. POHL - G. JACHMICH, *Europäische Bankengeschichte*, Frankfurt am Main 1993.

deposito en krediet bij de tempels. Anderzijds zijn de tempeldeposito's steeds gesloten deposito's, wat betekent dat de gedeponeerde fondsen, graan of zilver, moesten gerestitueerd worden, en niet gelijkwaardige fondsen. Elke deposant beschikte in de tempel over een afzonderlijke ruimte voor zijn waren, zoals men thans over een bankkluis kan beschikken. Dergelijke deposito's laten de depositaris niet toe ermee bankzaken te verrichten. Toen vanaf de 19de eeuw de tempels leningen tegen intresten toestonden, gebruikten zij daarover hun eigen kapitaal, niet de deposito's.

Volgens de theorie der oriëntalisten zou in de Neobabylonische periode (7de - 5de eeuw) de tempelbank voorbijgestreefd zijn geworden door de particuliere bank, en men citeert als grote bankhuizen uit die tijd het huis Egibi in Babylon en het huis Murashû in Nippur. Een zorgvuldig onderzoek van de archieven van deze ondernemingen heeft uitgewezen dat geen van beide de benaming 'bank' verdient. Het waren bedrijven die allerlei zaken deden, nl. immobiliën, landbouw, handel en daarnaast ook bankzaken. Men vindt in die archieven leen- en depositocontracten en overeenkomsten met commanditaire vennoten, doch ook bij die privé-personen zijn de deposito's praktisch steeds gesloten deposito's en wel namelijk van familieleden. Wanneer de Egibi's geld ontleenden hadden zij dezelfde intrest te betalen en dezelfde zekerheid te stellen als degene die zij voor hun eigen leningen eisten. De bewering "dat zij goedkoop geld opnamen om het tegen hogere rente verder uit te lenen" wordt niet bevestigd door de documentatie.

Zoals de moderne bankiers deden zij ook betalingen voor derden, nl. prinsen, klanten van hun handelshuis en familieleden, die noch tijd, noch lust hadden om zich met de vereffening van hun rekeningen bezig te houden. Zijn schulden betalen was in Mesopotamië een zeer gecompliceerde aangelegenheid. De aanwezigheid van een schrijver en van getuigen was vereist, en voor elke betaling moesten soms verschillende spijkerschrifttabletten opgemaakt worden. De zakenman, die alle wetten en formaliteiten kende, nam die taak op zich voor zijn relaties. Men bezorgde hem het geld en hij vereffende de rekeningen, vooral als daarmee termijnbetalingen gemoeid waren. Hij incasseerde ook voor zijn klanten. De deposito's die door deze verrichtingen ontstonden verschilden zeer van wat wij nu bankdeposito's noemen. Bij het bankdeposito geeft men geen enkele opdracht aan de bankier betreffende de bestemming van de fondsen. Men gelast hem alleen met bankzaken die een ongelimiteerd aantal verrichtingen van verschillende aard, zoals het opnemen van contanten, uitbetalen van cheques, boeken van overschrijvingen en dergelijke omvatten. Een deel van de deposito's kan onaangeroerd op de bank blijven en de bankier toelaten daarmee te werken. De betalingsdeposito's toevertrouwd aan het huis Egibi zijn steeds vergezeld van een precies mandaat en bevonden zich in verzegelde zakken. De zakenman kon er dus niet naar eigen goeddunken over beschikken.

Mesopotamië heeft dus vanaf het midden van het 3de millennium v. Chr. verschillende bankzaken gekend, zoals lening, krediet, betaling voor derden en nog andere. Deze verrichtingen zijn er ontstaan samen met de ontwikkeling van de landbouw en de handel, maar zij hebben er zich nooit losgemaakt van deze basisactiviteiten tot een autonome geldhandel. Zij zijn er steeds min of meer secundaire activiteiten gebleven van sacrale of private kapitalisten. Dit verklaart waarom de essentiële verrichting van de bank, krediet verlenen naar eigen inzicht met het geld van depositanten, er niet is tot stand gekomen. Door afzonderlijke bankzaken te verwarren met het bankbedrijf hebben veel geleerden de oorsprong van het bankwezen in het Oosten geplaatst. Mesopotamië is de bakermat geweest van de afzonderlijke bankverrichtingen, maar niet van de depositobank. Men vindt trouwens in de spijkerschrifttabletten geen enkel woord dat 'bank' of 'bankier' betekent⁴.

Het beroep van bankier, de man die beroepshalve deposito's in bewaring neemt, daarmee betalingen verricht in opdracht van de deposant en de onaange-roerde sommen mag beleggen naar eigen inzicht en tot eigen voordeel, is voor het eerst geattesteerd in Griekenland, nl. in Athene op het einde van de 5de eeuw v.Chr.⁵.

De Grieken hebben natuurlijk reeds vóór het ontstaan van de banken allerlei bankoperaties, zoals deposito en krediet, gekend en de vraag kan dus gesteld worden of deze operaties niet van de Babyloniërs, eventueel door bemiddeling van de Pheniciërs, zijn overgenomen, te meer daar wij weten dat Mesopotamië een belangrijke invloed op de Griekse maatschappij heeft uitgeoefend, denken wij maar aan de zeer gekende oosterse invloed op het Griekse gewichtssysteem. Wat het vermogensrecht betreft hebben wij slechts één duidelijk voorbeeld van receptie van een oosterse term gevonden. Het Griekse woord *ἀρραβών* (*arrhabôn*), dat 'handgeld' of 'pand' betekent, komt reeds voor in de tabletten van de Assyrische kooplui, gevonden in Cappadocië en daterend van de 19de eeuw v. Chr., onder de vorm van *erubatum* (pand) en in de Akkadische tabletten van het Syrische Ugarit van de 14de-13de eeuw, onder de vorm van *urubânium* (borg) en *erub* (hypotheek). Voor de overige operaties betreffende de roerende of onroerende goederen hebben wij geen enkele aanduiding, noch

⁴ Over de bankoperaties in Mesopotamië, zie R. BOGAERT, *Les origines antiques de la banque de dépôt. Une mise au point accompagnée d'une esquisse des opérations de banque en Mésopotamie*, Leiden 1966, p.41-129.

⁵ De oudst bekende bankier in Athene is een zekere Antimachos, vermeld in het blijspel *De Demen* van Eupolis, dat opgevoerd is in 412; zie F. BOURRIOT, *Une famille de banquiers athéniens, celle d'Antimachos, V^e - IVe siècle*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 70 (1987), p.229-234.

historische, noch linguïstische, van enige receptie uit het Oosten. De specialisten in vergelijkend recht zijn dan ook de mening toegedaan dat in grote mate moet gerekend worden met een onafhankelijke evolutie van het recht in het Oosten en in het Westen⁶.

Hoe is nu het bankiersberoep in Griekenland ontstaan? Het is een gevolg van de uitvinding van de munt in Lydië op het einde van de 7de eeuw. Volgens de meest waarschijnlijke theorie is de munt niet uitgevonden om de handel te vergemakkelijken, maar om veelvuldige betalingen door de staat vlotter te maken. De betaalmeesters van de Lydische koning moesten maandelijks de soldij uitbetalen aan duizenden huurlingen. Dit gebeurde aanvankelijk met gewogen edel metaal, *electron*, een natuurlijke verbinding van drie delen goud en één deel zilver, waar Lydië zeer rijk aan was, zoals blijkt uit de fabelachtige rijkdom van zijn koning Croesus. Dit afwegen was een tijdrovende handeling die onder toezicht van de rechthebbende moest gebeuren. Daarom is blijkbaar een of zijn meer van die ambtenaren op het idee gekomen vooraf stukjes *electron* met het juiste gewicht klaar te maken en ze te voorzien van het stempel van de vorst, die aldus gewicht en gehalte garandeerde.

Het zijn echter de Grieken geweest die het eerst gemerkt hebben welke voordelen de handel uit dit nieuwe betaalmiddel kon halen, daar het veel handiger was dan de betaalmiddelen die zij zelf gebruikten, nl. bronzen drievoeten, ketels, bijlen en vooral braadspitten (*obeloi*) die in het conservatieve Sparta tot in de 4de eeuw v. Chr. in circulatie bleven. Vanaf het midden van de 6de eeuw schakelden de meeste andere Griekse stadstaten over op het slaan van munten, niet in *electron*, zoals in Lydië, omdat zij dat niet bezaten, maar in zilver, dat overvloedig in Griekenland aanwezig was. Zilver was bovendien veel beter geschikt voor de handel, en vooral de kleinhandel, dan goud, omdat het een veel geringere koopkracht had, 14:1. Elke stad sloeg echter munten volgens het eigen gewichtssysteem en met eigen beelddenaar. Daar er in de klassieke periode in de Griekse wereld niet minder dan 265 stadstaten waren, had dit een enorme verscheidenheid van circulerende munten voor gevolg. Daar in elke stad alleen de plaatselijke munt een wettig betaalmiddel was, ontstond de behoefte aan een nieuw beroep, dat van geldwisselaar, die de verschillende vreemde munten die in de stad binnenkwamen kende, hun waarde in plaatselijke munt kon betalen en deze dus omwisselen, en die valse van echte munten kon onderscheiden. Dit beroep is voor het eerst geattesteerd in Byzantium circa 527 v. Chr. en in Athene vanaf 457 v. Chr. Vanaf het einde van de 6de eeuw dus, ziet men in de Griekse wereld personen optreden die zich in hun beroep uitsluitend met munten

⁶ Voor het probleem van de oosterse invloed op de Griekse economie, zie BOGAERT, *o.c.* n.4, p.144-156.

bezighouden. Het waren geen kapitalisten maar vaak, bij het begin van hun beroepsleven, onaanzienlijke lieden, vrijgelatenen en zelfs slaven, doch zij kenden grondig een techniek die zeer ingewikkeld was door de grote verscheidenheid van de Griekse muntmissies⁷.

De uitvinding en de verspreiding van de munt en de verbrokkeling van de Griekse wereld hebben geleid tot het ontstaan van het beroep van geldwisseelaar, maar een geldwisselaar is nog geen bankier. Veel geldwisselaars zijn nochtans bankier geworden door het feit dat men in het klassieke Griekenland nog niet het gebruik kende van de kwitantie; veel personen konden trouwens noch lezen noch schrijven. Een betaling gebeurde dus normaal in het bijzijn van getuigen, wilde men achteraf een betwisting van de betaling vermijden. Dat was tamelijk omslachtig: men moest de getuigen vinden, en zij moesten bereid en beschikbaar zijn op het ogenblik van de betaling. Weldra merkte men dat de geldwisselaar een ideale getuige was, en wel om drie redenen: hij was steeds beschikbaar achter zijn wisseltafel op de agora of aan de haven; door zijn beroepservaring als wisselaar en geldkeurder kon hij onmiddellijk nagaan of de betaalde munten goed of vervalst waren, en ten derde noteerde hij alle verrichtingen in een boek dat door het gerecht als bewijsstuk werd aanvaard. In de steden waar veel vreemdelingen kwamen, nl. de handelssteden zoals bv. Athene en Korinthe, en de religieuze centra zoals bv. Delphi en Ilion⁸, en waar dus wisselaars hun beroep uitoefenden aan de haven of op de agora (de plaatsen waar de vreemde handelaars of pelgrims bijeen kwamen), ontstond zo de gewoonte om belangrijke betalingen te doen via de wisselaars. De betaler ging met zijn schuldeiser naar een wisselaar, gaf hem het geld dat deze laatste keurde en overhandigde aan de schuldeiser terwijl hij tevens de verrichting noteerde in zijn dagboek. In dit eerste stadium is de wisselaar niet alleen een muntkeurder, maar ook een tussenpersoon en deze functie van bemiddelaar in betalingen zal een van de voornaamste functies worden van de banken.

In een tweede ontwikkelingsstadium van de bank wordt de wisselaar ook een depositaris. Dat is als volgt gebeurd: voor een klant van een wisselaar, meestal een handelaar, die veel betalingen moest verrichten, was het niet zo praktisch telkens met de te betalen som naar de bank te moeten lopen; daarom heeft hij aan zijn wisselaar grotere sommen toevertrouwd die moesten dienen

⁷ Over de oorsprong van de munt, de grote complexiteit van het Griekse muntwezen, en de technische problemen waarmee de wisselaar-muntkeurder te kampen had, zie R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leiden 1968, p.308-322.

⁸ In Kenchreai bv., de oostelijke haven van Korinthe, heeft men bij opgravingen munten van 27 verschillende Griekse steden teruggevonden, en in Ilion, de stad gesticht op het oude Troje, waar zich een beroemde Athenatempel bevond, kwamen munten van niet minder dan 42 *poleis* aan het licht: zie BOGAERT, *o.c.* n.7, p.314.

voor verscheidene nog niet vastgelegde betalingen. Dat bespaarde hem veel geloop en zijn geld was er meer in veiligheid. Dat was vooral van belang voor de kooplieden die vaak op reis waren en wij weten uit Demosthenes en de inscripties dat zij het grootste deel uitmaakten van de cliëntele van de bank⁹. Wegens hun beroep waren de wisselaars, die steeds een voorraad gouden en zilveren munten beschikbaar moesten hebben in hun woning, uitgerust met zware koffers en brandvrije ruimten, meestal kelders, die ook tegen diefstal beschermd waren, en deze koffers konden ook dienen voor het bewaren van deposito's. Bovendien waren de wisselaars, zoals Isokrates het zegt, "wegens hun beroep" betrouwbaar¹⁰. Dit vertrouwen berustte op hun grote technische kennis betreffende munten en edele metalen. Doch een wisselaar-depositaris is nog geen bankier; hij wordt dat in een derde stadium.

Een wisselaar, bij wie verschillende klanten een depositorekening hadden, moet gemerkt hebben dat een deel van de deposito's onaangeroerd in zijn koffers bleef omdat de deposanten niet allemaal tegelijk hun tegoeden opvorderden en omdat uitbetalingen gecompenseerd werden door nieuwe stortingen. De Franse geleerde G. Piron heeft het mooi uitgedrukt: "Les dépôts à vue forment une sorte de masse liquide dont la surface reste mouvante, mais qui devient de plus en plus stable et profonde"¹¹. Op deze deposito's betaalde de wisselaar-depositaris natuurlijk geen intresten. Hij was het die een dienst verleende aan zijn klanten; om die reden waren er bij het deponeren geen getuigen aanwezig, tenzij eventueel het personeel van de wisselaar. Het feit echter dat er steeds een deel van de deposito's in zijn koffer bleef liggen liet hem toe aan klanten die hem erom vroegen, kortlopende leningen tegen intrest toe te staan, en zo is de wisselaar-depositaris een geldschieter en dus een bankier geworden. Deze leenfunctie heeft hij uitgebreid door niet alleen betalingsdeposito's te aanvaarden, maar ook beleggingsdeposito's, die hij aantrok door intresten uit te betalen. Te Athene in de klassieke periode bedroeg de intrestvoet die de bank aanbood 10%, wat in die tijd de laagste gebruikelijke intrestvoet was. Het spreekt vanzelf dat de debetrente van de bank hoger was, waarschijnlijk ongeveer 18%, maar voor slechte betalers kon die oplopen tot 36%, zoals we vernemen uit een fragment van een redevoering van Lysias¹².

⁹ Zie BOGAERT, *o.c.* n.7, p.395-396.

¹⁰ Isokrates, *Trapeziticus*, §2.

¹¹ G. PIRON, *Le crédit*, = G. PIRON - M. BYÉ, *Les cadres de la vie économique IV*, Paris 1943, p.62 en n.1.

¹² Over de hoofdoperaties van de Griekse bankiers, deposito en krediet, zie BOGAERT, *o.c.* n.7, p.361-362.

Om een wisselaar aan te duiden hadden de Grieken verschillende termen zoals χρυσαιμοιβός, wisselaar van gouden munten, ἀργυραιμοιβός, wisselaar van zilvermunten, κολλυβιστής en κερματιστής, kleingeldwisselaar en tenslotte τραπεζίτης. Dat laatste woord is afgeleid van τράπεζα, tafel met 4 poten (van τετράπεζα, met haplogogie). Deze trapeziet is de man die achter zijn wisseltafel zit of staat. Om de wisselaar-bankier aan te duiden gebruikten de Grieken slechts één enkele term, τραπεζίτης, omdat hij algemener was dan de 4 andere termen die rechtstreeks enkel met het wisselen verbonden waren. Wanneer wij dus in teksten van het einde van de 5de eeuw een trapeziet aantreffen zoals Antimachos, moeten wij ons afvragen of hij nog een wisselaar of reeds een bankier was. De eerste trapeziet van wie wij zeker weten dat hij een bankier geweest is en wel de grootste bankier en tevens de rijkste burger en weldoener van Athene in zijn tijd, was Pasio. Hij stierf in 370/69. Hij is zijn loopbaan begonnen als slaaf van Archestratos die samen met Antisthenes, misschien zijn broer, een bank uitbaatte in de Piraeus, en heeft bij die meesters zijn beroep geleerd. Deze trapezieten waren dus ook bankiers en niet gewone wisselaars, anders had Pasio de knepen van het vak niet bij hen kunnen leren. Zij zijn welgestelde burgers van Athene geworden. Archestratos had een zoon, Antimachos. Zoals F. Bourriot het opmerkte is het bijna zeker dat de eerst gekende trapeziet van Athene, Antimachos, vermeld in een komedie van 412, de vader was van Archestratos, omdat het in Athene een gebruik was dat de kleinzoon dezelfde naam droeg als zijn grootvader (zie supra n.5) Deze Antimachos was dus blijkbaar ook een bekende bankier en niet een gewone wisselaar, anders zou hij waarschijnlijk niet aan de kaak zijn gesteld in een komedie van Eupolis. De slaaf Pasio is door zijn meester vrijgelaten, heeft de bank overgenomen, en werd in 376 burger van Athene.

Uit onze bronnen mogen wij dus besluiten dat de oudheid wel degelijk echte banken heeft gekend, instellingen gegroeid uit het wisselaarsberoep, waar de voornaamste bankfuncties zoals deposito, krediet en betalingsbemiddeling werden uitgeoefend, en dat deze instelling ontstaan is in Athene tijdens de laatste decennia van de 5de eeuw voor Christus.

Over de banken zelf vinden wij in de antieke teksten weinig uitspraken. Bij Demosthenes, 36, 11, lezen wij dat een bank een bezit is waaraan veel risico's verbonden zijn omdat de bank werkt met het geld van anderen. De uitvoerigste en interessantste beschrijving van het bankbedrijf heb ik gevonden in een tekst waar men die niet zou zoeken, nl. een homilie van de heilige Johannes Chrysostomus, uitgesproken in Antiochië in 388 na Chr. Hij beschrijft daarin levendig hoe dagelijks in de banken mensen in- en uitgaan, de enen om geld te storten, de anderen om geld op te halen. "Daardoor, alhoewel zij zelf geen eigen geld hebben, verzamelen de trapezieten grote welstand voor zichzelf

met het geld van anderen, omdat zij dit ten dienste stellen van degenen die het nodig hebben", zegt Johannes¹³. Alhoewel de banken in de oudheid niet de grote economische rol hebben gespeeld die zij thans vervullen, omdat de antieke banken overwegend consumptief krediet hebben verleend, geeft deze tekst toch uitstekend de grote rol van de banken weer: fondsen verzamelen bij degenen die ze tijdelijk niet nodig hebben, om die, tegen vergoeding natuurlijk, uit te delen aan degenen die dringend geld nodig hebben, voor consumptie of voor investering.

Vanuit Athene heeft de bank zich verspreid over Griekenland. Ze is in de klassieke en hellenistische periode geattesteerd in Korinthe, Sikyon en Epidauros, verder in Delphi en Thebe en op de eilanden Aegina, Delos en Tenos; ten gevolge van de kolonisatie, vinden wij ze ook in het Westen: in Syrakuse en Rhegion en in het Oosten in Ephese en Halikarnassos, Kyzikos en Atarneus. In al deze gevallen gaat het om particuliere banken, want Griekenland heeft ook talrijke staatsbanken gekend die bestuurd werden door een of meer door de stad aangestelde magistraten. Ook dit banktype is een creatie geweest van Athene, reeds vóór 329 v. Chr.¹⁴.

Het eerste volk dat het bankwezen van de Grieken heeft overgenomen zijn de Romeinen geweest, die door de Griekse koloniën in Zuid-Italië de munt en ook het bankwezen hebben leren kennen. Livius verhaalt dat in 310 v. Chr. de met goud versierde schilden die op de Samnieten veroverd waren, door de overwinnaar, de dictator Lucius Papirius Cursor, ter gelegenheid van zijn triomf aan de *argentarii* werden geschonken om er het Forum Romanum mee te versieren. Op het Forum waren sinds de regering van Tarquinius Priscus (616-579) winkels (*tabernae*) die aan de staat toebehoorden en verhuurd werden, aanvankelijk aan kruideniers en slagers; later, zegt Varro, toen het Forum aan belang en waardigheid gewonnen had, werden de winkels van de slagers verhuurd aan de *argentarii*. Deze winkels lagen aan de noordzijde van het Forum. Zo werd het Forum het centrum van de geldhandel te Rome¹⁵. De uitdrukking *Foro cedere*, zich uit het Forum terugtrekken, was eigenlijk een

¹³ Over deze tekst, zie R. BOGAERT, *Changeurs et banquiers chez les Pères de l'Église*, in *Ancient Society* 4 (1973), p.257-258.

¹⁴ Over de Atheense staatsbank en de andere Griekse staatsbanken in het algemeen, zie BOGAERT, *o.c.* n.7, p.88-91, 403-408.

¹⁵ Over de oorsprong van de banken in Rome, zie J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain: les métiers de manieurs d'argent*, Rome 1987, p.337-340. Hij plaatst het begin tussen 318 en 310.

eufemisme voor 'bankroet gaan'. Alhoewel de bank in het Latijn *mensa*, tafel, werd genoemd, wat dus een vertaling is van het Griekse *τράπεζα*, en de Romeinen ook de term *mensarius* = *τραπεζίτης* kenden en soms gebruikten, werd de bankier hoofdzakelijk aangeduid met de term *argentarius*, die aanduidt dat het iemand is die omgaat met zilvergeld.

Nu is het zo dat Rome in 310 niet eens het gebruik van eigen munten kende. Het gewone betaalmiddel was gewogen brons, *aes rude*. De eerste Romeinse munten, de *asses librales*, gegoten ronde bronzen munten die een pond (324g.) wogen, dateren pas van de periode 289-280, en de eerste Romeinse zilvermunten, de *denarii*, werden pas in 269 geslagen. Doch zowel ten noorden van Latium, in Etrurië, als ten zuiden, in Campanië, werden reeds vanaf de 5de eeuw v. Chr. zilvermunten geslagen, en deze munten moeten onvermijdelijk in Rome gecirculeerd hebben, wat tot het ontstaan van een beroep van zilverwisselaars die deze munten in lokale betaalmiddelen en vice-versa moesten omzetten, heeft geleid, wisselaars die, zoals hoger aangeduid, bankiers zijn geworden. Hetzelfde verschijnsel kennen wij in Byzantium, waar wisselaars reeds circa 527 geattesteerd zijn, alhoewel deze grote en belangrijke havenstad pas in 416 v. Chr. begonnen is met munt te slaan¹⁶.

Onze voornaamste bron voor de kennis van de oudste Romeinse banken zijn de komedies van Plautus (ca 251 - na 192), en in veel mindere mate die van Terentius (195-159). Plautus gebruikt in zijn stukken 10 maal de term *argentarius* om een bankier aan te duiden en 14 maal de term *trapezita*. In een grondige studie heeft J. Andreau aangeduid dat de Latijnse term gebruikt werd om toestanden weer te geven die behoorden tot de realiteit van zijn tijd, terwijl de Griekse term verwijst naar Griekse toestanden die Plautus ontleend heeft aan zijn Griekse modellen, en dat Plautus dus een belangrijker bron is voor de kennis van het Griekse bankwezen dan voor het Romeinse. Uit al deze teksten blijkt dat het gaat om bankoperaties: deposito, krediet, betalingsbemiddeling. Merkwaardig genoeg wordt wisselen, de oudste verrichting van de trapezieten en de *argentarii*, in geen enkele komedie vermeld¹⁷.

Het tweede land buiten Griekenland waar banken in de oudheid aangetroffen worden is Egypte, dat in 332 door Alexander veroverd werd. Vóór deze datum kende Egypte wel munten, maar geen banken. De Egyptenaren hebben de munten leren kennen van de Griekse handelaars die daarmee hun import van graan, linnen en papyrus betaalden. Van de meer dan 7600 Griekse munten uit

¹⁶ Zie BOGAERT, *o.c.* n.7, p.119-120.

¹⁷ J. ANDREAU, *Banque grecque et banque romaine dans le théâtre de Plaute et de Térence*, in *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* 80 (1968), p.461-526.

de 5de en 4de eeuw, die in de Delta gevonden zijn, waren 90% Attische tetradrachmen. De Perzische satrapen Aryandes en Tissaphernes (5de eeuw) en de farao's van de XXXste dynastie (4de eeuw) hebben miljoenen zilvermunten geslagen, imitaties van Attische tetradrachmen, vooral bedoeld voor het betalen van Griekse huurlingen¹⁸. In het zog van de Makedonische veroveraars zijn tal van Griekse ambachtstlui en handelaars naar Egypte getrokken, vooral naar de nieuw gestichte hoofdstad Alexandrië, daaronder ook bankiers. Het is mogelijk, maar absoluut niet zeker, dat de eerste trapeziet een zekere Kaikos is geweest, vermeld in een epigram toegeschreven aan de dichter Theocritus, die na 275 in Alexandrië verbleef onder de bescherming van Ptolemaeus II Philadelphus. Het epigram was bedoeld voor het uithangbord van een bankier en luidt als volgt:

Aan de inwoners van deze stad en aan de vreemdelingen verleent Kaikos dezelfde voorwaarden. Wat je gedeponeed hebt, kan je weer opvragen na afrekening. Laat anderen maar uitvluchten gebruiken, Kaikos betaalt de deposito's terug, zelfs 's nachts.

Waar onze kennis van de banken van Griekenland en Rome vooral steunt op literaire en juridische teksten en inscripties, steunt die van de banken in Grieks-Romeins Egypte praktisch uitsluitend op papyri en ostraka (beschreven potscherven), en deze papyri en ostraka zijn grotendeels bankdocumenten, d.w.z. opgemaakt door een bank of geadresseerd aan een bank. Wij beschikken hier dus voor de eerste maal in de bankgeschiedenis over werkelijk primaire bronnen, en wel ca 2500, de meeste in het Grieks geschreven, maar ook enkele honderden, vooral ostraka, in het Egyptisch, gesteld in demotisch schrift, of in de twee talen: Grieks en Egyptisch.

De oudste papyrus die een trapeziet vermeldt dateert van circa 270 v. Chr. en betreft het keuren van munten, blijkbaar door een particuliere wisselaar-bankier. De tweede tekst in chronologische orde dateert van circa 265 v. Chr. en bevat voor het eerst de term βασιλική τράπεζα, koninklijke bank. Deze term komt buiten Egypte niet voor. Het betreft dus een staatsbank gesticht door Ptolemaeus II Philadelphus, de grote organisator van de Egyptische financiën, met als model de Atheense financiën, zoals die hervormd waren geworden door Lycurgus, en die aan het Ptolemaeïsche hof bekend waren door het verblijf aldaar na 297 van de gevluchte Atheense staatsman Demetrius van Phaleron, eveneens een uitstekende financier, die de inkomsten van Athene met

¹⁸ Zie R. BOGAERT, *De Muntcirculatie in Egypte vóór de Macedonische Overheersing*, in *Tijdschrift voor Numismatiek* 30 (1980), p.19-27, heruitgegeven in R. BOGAERT, *Trapezitica Aegyptiaca. Recueil de recherches sur la banque en Égypte gréco-romaine* (Papyrologica Florentina XXV), Firenze 1994, p.25-32.

zowat 1200 talenten vermeerderd had.

Er waren echter grote verschillen tussen enerzijds de Atheense en andere Griekse publieke banken en anderzijds de koninklijke bank van Egypte. Egypte was geen stadstaat, maar een grote territoriale staat en had dus een koninklijke bank in elke metropool van een gouw, *νομός*, met succursalen in de belangrijke dorpen; de trapezieten waren er niet verkozen magistraten zoals in de stadstaten, maar door de koning benoemde ambtenaren. Deze koninklijke banken hielden zich niet alleen bezig met het innen en betalen van respectievelijk de inkomsten en uitgaven van de staat, zoals de publieke banken van de Griekse stadstaten, maar aanvaardden ook deposito's van particulier personen, omdat er geen particuliere banken meer waren. Philadelphus had namelijk een wissel- en bankmonopolie ingesteld en dit vóór 259, datum van de beroemde *Papyrus Revenue Laws*, die o.a. het reglement bevat betreffende het monopolie en het verpachten van banken.

Vele Griekse stadstaten hebben in perioden van geldnood tijdelijke monopolies ingericht en wij kennen met name een wisselmonopolie in Byzantium circa 527, maar dat kan niet het voorbeeld geweest zijn van Philadelphus 268 jaar later. Het idee om handelsmonopolies in te stellen ten bate van de staatsfinanciën komt zeker van de Grieken, maar de Ptolemaeën hebben dit geleidelijk uitgebouwd tot een gans systeem van blijvende monopolies van de productie en de verhandeling van o.a. olie, zout, papyrus en ook van het uitbaten van wisselbanken. Deze verpachte banken lijken mij een Ptolemaeïsche creatie te zijn. Buiten Egypte vindt men ze nog in de 2de en 3de eeuw n. Chr. in Sparta, Pergamon en Mylasa. Door de overheden in concessie gegeven wisselbanken vindt men tijdens de middeleeuwen terug in o.a. Parijs en Brugge en in de 17de eeuw in Delft, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden.

De Ptolemaeïsche verpachte banken hebben geen lang bestaan gekend. Na 243 vindt men er geen vermelding meer van in de bronnen. In 210 heeft Ptolemaeus IV Philopator de koperen standaard in Egypte ingevoerd. Alle betalingen onder private personen gebeurden van dit jaar af uitsluitend in koper en niet meer in zilver en koper; er moest dus veel minder gewisseld worden en het wisselen bracht dus niet veel op, zodat er geen kandidaten meer waren om een concessie te kopen. Het is dan ook niet te verwonderen dat er vanaf het einde van de 3de eeuw v. Chr. opnieuw particuliere banken in de papyri opdoken die hun winst niet hoofdzakelijk haalden uit het wisselen, maar ook uit de andere bankoperaties, zoals deposito, betalingsbemiddeling en krediet¹⁹.

¹⁹ R. BOGAERT, *Les modèles des banques ptolémaïques*, in *Egypt and the Hellenistic World. Proceedings of the International Colloquium, Leuven 24-26 May 1982* (Studia Hellenistica 27), Leuven 1983, p.13-29 = *Trap. Aeg.* (zie n.18), p.33-45. Over de verpachte banken, zie R. BOGAERT, *Les banques affermées ptolémaïques*, in *Historia* 33 (1984), p.181-198 = *Trap. Aeg.* (zie n.18), p.59-75 en n.66 voor de gelijkaardige middeleeuwse banken.

Het zijn in de 3de eeuw de Ptolemaeïsch bankconcessionarissen en in de 2de en 1ste eeuw de particuliere bankiers die in hun functie van bemiddelaar bij betalingen drie innovaties hebben ingevoerd die van het grootste belang zijn geweest voor de verdere ontwikkeling van de bank. In het klassieke Griekenland, en zelfs nog in gans West-Europa tijdens de middeleeuwen, werden betalingsorders aan de bank steeds mondeling gegeven. Vanaf 255-251 werden in Egypte geschreven orders gebruikt; zij zijn in briefvorm gesteld. Het oudste betalingsbevel luidt als volgt:

Zenon groet Artemidoros. Betaal aan Diodoros mijn secretaris zijn loon voor de maand Phamenoth 15 koperdrachmen. Maak het goed. 20 Phamenoth van het jaar 3[.] (255-251).

Dit document vermeldt dus de trekker, Zenon, een zeer bekend zakenman, de betrokkene Artemidoros, de concessionaris van de wisselbank van Philadelphia, een dorp in de Fajoem, één van de 9 bankiers waarmee Zenon zaken deed²⁰, de begunstigde, Diodoros, secretaris van de trekker, het motief van de betaling, zijn maandloon, de som en de datum; 27 dergelijke documenten uit de Ptolemaeïsche periode zijn bewaard, alsook 26 uit de Romeinse tijd. In de orders na 230 v. Chr. wordt het bedrag in letters en in cijfers uitgedrukt, zoals nu nog steeds gebeurt²¹.

De tweede innovatie, de overschrijving of giro, is geattesteerd in een papyrus van Tebtynis, eveneens een dorp in de Fajoem, uit de jaren 183-173. Het is een fragment uit een dagboek van een particuliere bank dat 120 operaties vermeldt, waaronder 7 wisseloperaties en 7 overschrijvingen, waarvan hier een voorbeeld volgt:

Debet van Apollonios, zoon van Hestiodoros, wat hij verschuldigd is aan Ariston, zoon van Antipatros, 880 drachmen;

op de volgende lijn, een centimeter meer naar rechts staat:

credit van Ariston, zoon van Antipatros, 880 drachmen.

De noties debet en credit worden in het Grieks weergegeven door de genitief en de datief van de naam van de betaler resp. de begunstigde²².

²⁰ Zie R. BOGAERT, *Zénon et ses banquiers*, in *Ancient Society* 23 (1992), p.31-42.

²¹ Zie R.S. BAGNALL - R. BOGAERT, *Orders for Payment from a Banker's Archive: Papyri in the Collection of Florida State University*, in *Ancient Society* 6 (1975), p.94-101 = *Trap. Aeg.* (zie n.18), p.232-238.

²² P. Tebt. III 2, 890 (183-173); over deze papyrus, zie M. ROSTOVITZ, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford 1941, p.1276-1277; 1284-1285; voor de datum, zie T. Reekmans, *Monetary History and the Dating of Ptolemaic Papyri*, in *Studia Hellenistica* 5 (1948), p.32 n.2.

De derde innovatie werd ingevoerd in het eerste kwart van de 1ste eeuw v. Chr., nl. het betalen met cheques. In 1980 werden te Berlijn 16 betalingsorders gepubliceerd afkomstig uit de Hérakléopolites en gericht aan de bankier Hephaistion, die men als de eerste cheques uit de bankgeschiedenis mag beschouwen, d.w.z. betalingsorders die de trekker rechtstreeks gaf aan de begunstigde, die het vermelde bedrag op de bank van de geadresseerde bankier kon innen. Dat het hier wel om cheques gaat en niet om rechtstreeks aan de bank overgemaakte betalingsorders, die in de twee vorige eeuwen gebruikelijk waren, blijkt uit de gebruikte formules, die verschillend zijn, en uit het feit dat uit hetzelfde decennium 24 papyri bekend zijn, bewaard in de universiteit van Tallahassee in Florida, die betalingsorders bevatten met zoveel afkortingen (zelfs van de naam van de begunstigde), dat zij onmogelijk als betalingsdocumenten hebben kunnen dienen. Naar onze mening zijn deze P. Florida cheques in de oorspronkelijke betekenis van het woord, nl. controledocumenten. De moderne cheque, die in de 18de eeuw in Engeland ontstaan is, heette toen *drawn-note* en de controlestrook (*counterfoil*), die eraan hing, heette *cheque*; vanaf 1717 werd de *drawn-note* voorzien van zijn controlestrook eveneens cheque genoemd, en vanaf 1774 werd cheque gebruikt voor de *drawn-note* alleen. Het verschil tussen de oorspronkelijke Engelse cheque = controlestrook en de P. Florida documenten ligt slechts hierin dat de Engelse cheques-controlestroken bewaard werden door de trekker, terwijl de Griekse controledocumenten naar de trapeziet gestuurd werden, die aldus de naam en het bedrag kan controleren, wanneer de cheque ter betaling werd aangeboden. De in Berlijn bewaarde Griekse cheques zijn alle doorkruist, wat betekent dat zij geïnd zijn geworden en geen waarde meer hebben, de Floridadocumenten natuurlijk niet, vermits die nooit geldswaarde hebben gehad.

Deze eerste Griekse cheques, die alle dateren uit de jaren 87-82 v. Chr., waren niet overdraagbaar en werden hoofdzakelijk gebruikt voor betalingen tussen personen die mekaar goed kenden en die men vertrouwde, familieleden en vrienden bij voorbeeld. Economisch heeft deze uitvinding zeker in het betalingsverkeer geen grote rol gespeeld, maar banktechnisch is het een merkwaardige vooruitgang, vooral als men bedenkt dat de eerste cheques in West-Europa, de Italiaanse *polizze*, slechts voorkomen vanaf 1374 in de archieven van de bankiers Parazone en Donato in Pisa.

De Griekse betalingsorder of cheque heette *χρηματισμός* in de Ptolemaeïsche periode en *ἐπιθήκη* of *διαστολικόν* in de Romeinse periode. Het waren rechthoekige uitgesneden stukjes papyrus van variërende grootte. Het ontstaan van de cheque in Ptolemaeïsch Egypte is waarschijnlijk te verklaren door het feit dat het bronzen geld, dat praktisch uitsluitend gebruikt werd, zeer zwaar was. Het hoogste bedrag dat in onze Griekse cheques voorkomt, 10 talenten, vertegenwoordigt in geldstukken een gewicht van 13,8 kg. Om dezelf-

de reden zijn in 1661 de eerste bankbiljetten uitgegeven door de bank van Stockholm, omdat in Zweden toen ook met zwaar kopergeld betaald werd; een 10-dollar-stuk woog 19,7 kg., de zwaarste munt die ooit vervaardigd is. Belangrijke betalingen gebeurden toen met paard en kar²³.

Ptolemaeïsch Egypte is niet alleen het land waar nieuwe banktechnieken zijn ontstaan, maar waar ook een zeer sterke democratisering van het bankwezen heeft plaatsgehad. In het Athene van de 4de eeuw behoorden de klanten van de bank tot de hogere en rijkere klassen van de bevolking: politici, industriëlen, zeehandelaars enz. De sommen die er verhandeld werden waren zeer hoog, tot 6 talenten of 36.000 zilverdrachmen of 154 kg. zilver. In Egypte maakten alle klassen van de bevolking gebruik van de banken. Niet alleen ambtenaren, belastingspachters, zeehandelaars, maar ook kleinhandelaars, winkeliers die stoffen, klederen, eetwaren verkochten, en ambachtslui als bakkers, wevers, vollers, kleer- en schoenmakers, smeden en zilversmeden. Alleen landbouwers worden niet vermeld, wat niet verwonderlijk is. Wanneer men de in Egypte verhandelde bedragen in zilver omzet, want dan alleen is een vergelijking met Athene mogelijk, dan vertegenwoordigt het hoogste bedrag dat wij kennen, 10 talenten of 60.000 koperdrachmen, amper de waarde van 125 zilverdrachmen, want 1 zilverdrachme had in de 1ste eeuw v. Chr. een waarde van 480 koperdrachmen. Het kleinste bedrag dat in een Griekse cheque voorkomt, 120 koperdrachmen, had dus de waarde van 1/4 zilverdrachme of 1 1/2 obool²⁴.

In de 5de en 4de eeuw werden van de bankoperaties geen afzonderlijke documenten opgemaakt. Alles werd eenvoudig genoteerd in het bankregister, dat steeds door elke belanghebbende kon ingekeken worden (er bestond toen geen bankgeheim) en dat door het gerecht als betrouwbaar bewijsstuk aanvaard werd. Zo heeft Apollodoros, de zoon van Pasio, na de dood van zijn vader 20 talenten uitstaande schuldvorderingen van zijn vader kunnen recupereren op basis enkel en alleen van de bankregisters (*τὰ γράμματα*, cf. Demosthenes 36, 20-21, 36). De optekening van een bankoperatie heette *διαγραφή* (*diagraphē*). Een klant die dat wenste kon wel vanaf de laatste decennia van de 3de en 2de eeuw, niet alleen in Egypte, maar ook elders in de Griekse wereld, een afschrift (*ἀντίγραφον*) van een *diagraphē* krijgen.

In de Romeinse periode, vanaf 27 v. Chr., hebben de trapezieten in Egypte regelmatig afschriften van de *diagraphai* van hun bankboeken aan de

²³ Zie over de cheque in de Oudheid, BAGNALL - BOGAERT, *o.c.* n.21 p.79-93, 101-108 = *Trap. Aeg.* p.219-232, 238-244; R. BOGAERT, *Note sur l'emploi du chèque dans l'Égypte ptolémaïque*, in *Chronique d'Égypte* 58 (1983), p.212-222 = *Trap. Aeg.* p.245-252.

²⁴ Al deze gegevens zijn ontleend aan P. Tebt. II 2, 890 (zie supra n.22).

houders van bankrekeningen gegeven. Deze afschriften werden ook *diagraphai* genoemd en in de 2de eeuw n. Chr. werden die inhoudelijk uitgebreid en gelijkgesteld met een notariële akte. De *diagraphai* zijn de voorlopers van de rekeninguittreksels van de moderne banken, met dit verschil dat zij niet de stand van de rekening geven. Deze *diagraphai* vermelden bovenaan de datum en de naam van de bank, dan in de nominatief de naam van de rekeninghouder en in de datief de naam van de begunstigde, dan de verklaring van deze laatste dat hij de hem verschuldigde som ontvangen heeft via de bank²⁵.

Vanuit het Ptolemaeïsche Egypte heeft de bank zich verspreid naar het naburige Palestina dat door de Ptolemaeën veroverd was. De joodse Bijbel maakt er geen vermelding van, wel het Nieuwe Testament en de Talmoed. Men kent natuurlijk de uitdrijving van de wisselaars uit de Tempel van Jeruzalem, maar voor de bankgeschiedenis is meer van belang de parabel van de talenten (Mt 25, 14-30; Lk 19, 12-27), waarin de meester zijn dienaar, die een talent in bewaring had gekregen en het, om het niet te verliezen, in de grond begraven had, straft omdat hij dit talent niet bij de bankiers had belegd; dan zou hij het met intrest teruggekregen hebben. Dit is dus een duidelijk bewijs van het bestaan van beleggingsdeposito's bij bankiers in de 1ste eeuw n. Chr.

Een *agraphon*, een niet in de Evangeliën opgetekende uitspraak van Christus, luidt *γίγνεσθε δόκιμοι τραπεζίται* ("weest betrouwbare bankiers"), wat door de Kerkvaders op velerlei manieren wordt uitgelegd, vooral vertrekkende van de 2 betekenissen van *trapeziet*: zoals een muntkeurder moet de christen goed van kwaad kunnen onderscheiden en zoals een bankier moet hij het goede dat hij gekregen heeft, in de eerste plaats de leer van Christus, onder anderen verspreiden. De betekenis van ons woord talent, gave Gods, vindt haar oorsprong in de laatste interpretatie²⁶.

De Griekse oorsprong van de Palestijnse bank blijkt duidelijk uit de Talmoed, waarin de bankiers met de Griekse term *τραπεζίτης* of met de Hebreeuwse term *shulchani*, die dezelfde betekenis heeft, worden aangeduid. Uit de Talmoed, basis van de Joodse gedragsleer, vernemen wij dat de Joodse bankiers ook het gebruik van de cheque kenden. Daar volgens de wet van Mozes een dagloner na elke dag arbeid zijn loon moest ontvangen en daar de werkgever niet elke dag over de nodige gepaste muntstukken kon beschikken, mocht hij de dagloner met een cheque betalen die deze dan bij een bankier kon verzilveren. Ook in het naburige Syrië zijn trapezieten geattesteerd²⁷.

²⁵ Over de bankdiagraphai zie H.J. WOLFF, *Das Recht der Griechischen Papyri Ägyptens in der Zeit der Ptolemaer und des Prinzipats*, II, München 1978, p.95-105.

²⁶ Over de parabel van de talenten en het *agraphon*, zie BOGAERT, *o.c.* n.13, p.239-252.

²⁷ Over de Joodse banken, zie R. BOGAERT, *Geld (Geldwirtschaft)*, in *Reallexikon für*

De particuliere banken hebben in Egypte hun grootste bloei gekend in de 1ste en 2de eeuw na Chr. onder Romeins bewind. In het jaar 124 waren er in Ptolemaï's Euergetis, de metropolis van de Fajoem, een stad met ongeveer 20 à 30.000 inwoners, niet minder dan 17 banken. Particuliere banken worden gewoonlijk aangeduid enkel met de naam van de bankier in de genitief, maar in Ptolemaï's Euergetis, tijdens de Romeinse periode, kennen wij 27 particuliere banken die naast de naam van de bankier een firmanaam dragen die verband houdt met hun ligging in de stad: een wijk, een straat, een portiek, een agora of een tempel; de particuliere bank met de langste levensduur was de bank *Ταμείων* ("van de schatmeesterswijk"), die geattesteerd is van 4 v. Chr. tot 166 n. Chr., dus gedurende 170 jaar, en wij kennen de namen van 11 verschillende eigenaars ervan.

In die bloeiperiode waren de betalingen via de bank zeer gebruikelijk en in betalingsdocumenten wordt meestal de wijze waarop de betaling is geschied aangeduid; ofwel *διὰ χειρὸς ἐξ οἴκου* (*in specie*), of *διὰ τραπεζῆς* (via de bank)²⁸.

Vanuit Rome hebben de *argentarii*, de Romeinse bankiers, zich in de sporen van de zegevierende legioenen verspreid over gans Italië en de eerste provincies in Spanje en Noord-Afrika. In de 2de eeuw v. Chr. zien wij de *nummularii* verschijnen; hun naam is afgeleid van *nummus*, klein geldstuk; zij waren dus aanvankelijk kleingeldwisselaars zoals de Griekse *κολλυβισταί* en *κερματισταί*. Pas in de 2de eeuw na Chr. krijgen ook zij het recht deposito's te aanvaarden en ermee bankoperaties te verrichten. Met de veroveringen van de Romeinse keizers in de 1ste en 2de eeuw hebben de *argentarii* en de *nummularii* zich verspreid over de Romeinse provincies van het Westen. Zij zijn in de inscripties geattesteerd tot 250 n. Chr. in 19 steden van Italië, vooral Centraal- en Noord-Italië, en in de provincies Gallië (Narbonne, Nîmes, Lyon, Saintes en Luc-en-Diois, waar een Romeins kamp gevestigd was), Germanië (Bonn, Keulen, Mainz), Spanje (Merida en Onda), Dacië (Sarmizetusa) en Afrika (Cherchel en Lambesis)²⁹.

Vanaf het midden dan de 3de eeuw kent het Romeinse Imperium een enorme crisis, gekenmerkt door politieke instabiliteit en invallen van de Germa-

Antike und Christentum IX, Stuttgart 1975, kol. 809-813.

²⁸ Zie R. BOGAERT, *Liste géographique des banques et des banquiers de l'Égypte romaine, 30 a. - 284*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 109 (1995), p.140-145.

²⁹ Voor de Romeinse banken van de Republiek en hun verspreiding, zie G. MASELLI, *Argentaria. Banche e banchieri nella Roma repubblicana*, Bari 1986, p.44-87; voor hun verspreiding tijdens het Keizerrijk, zie ANDREAU, *o.c.* n.15, p.288-300.

nen, muntontwaarding, achteruitgang van landbouw, nijverheid en handel, met als gevolg het totaal verdwijnen van de banken in de provincies. In Italië en Sicilië hebben die zich in stand kunnen houden tot in het begin van de 7de eeuw. In 600 was er slechts nog 1 *argentarius* in Rome. In Ravenna is het beter met hen gesteld en zijn er nog 8 geattesteerd in de 6de eeuw. Ravenna was vanaf 402 achtereenvolgens de hoofdstad van het West-Romeinse rijk, van het rijk van Theodorik de Grote, van de prefectuur Italië, die ingelijfd was bij het Byzantijnse rijk, en tenslotte vanaf 584, zetel van het Exarchaat van Ravenna³⁰.

In het Oostromeinse rijk, dat veel minder te lijden heeft gehad van invallen, zijn de banken blijven bestaan in Egypte, zoals blijkt uit talrijke papyri, maar hun aantal is fel geslonken. Zo kent men voor Arsinoïton polis, zoals in de Byzantijnse periode Ptolemaï's Euergetis genoemd werd (waar circa 124 niet minder dan 17 particuliere banken gevestigd waren), geen enkele meer in de 4de en 5de eeuw, één enkele in 513 en een andere in 674 of 675. De plaats van de trapezieten is er ingenomen door de *kollektarioi*, die voornamelijk wisselaars waren, maar ook bankverrichtingen uitvoerden, en van wie wij 8 namen kennen³¹.

Toen de Arabieren in 642 Egypte veroverd hadden, hebben zij de Byzantijnse geldeconomie niet vernietigd, maar overgenomen en gestimuleerd. Zij sloegen gouden *dinars* (*denarii*) en zilveren *dirhams* (*drachmen*). Overal vinden wij er wisselaars, *sarrafs*, en tussen 660 en 680 werd de *jabbadh* aangesteld, een officiële wisselaar, die ook bankoperaties zoals deposito en krediet verrichtte. De Arabieren hebben van de Grieken in Egypte ook de cheque overgenomen, noemden hem *sakk* en betaalden ermee in Alexandrië, Kairo en Basrah in Irak. Geldtransport werd vermeden door het gebruik van de *sufstadsja*, een kredietbrief³².

In Klein-Azië is er een heropbloei van de banken in de 2de helft van de 4de eeuw, in de belangrijkste steden zoals Constantinopel, Antiochië en Caesarea, in de hand gewerkt waarschijnlijk door de munthervorming van Constantijn, die in groten getale waardeevaste munten in goud, de *solidus*, en zilver, de

³⁰ Over de Romeinse bankiers in Ravenna tijdens de 6de eeuw, zie G. SUSINI, *Gli argentarii di Ravenna*, in *Atti e Memorie. Deputazione di storia patria per le province di Romagna*, NS 11 (1959-60), p.153-158; 4 zijn vermeld in inscripties en 4 in de papyri van Ravenna.

³¹ Zie over deze wisselaars-bankiers R. BOGAERT, *Les κολλεκτάριοι dans les papyrus*, in *Chronique d'Égypte* 60 (1985), p.5-16 = *Trap. Aeg.* p.121-131.

³² Zie BOGAERT, *o.c.* n.4, p.161-163.

milliarensis, in circulatie bracht. Ten tijde van Justinianus (527-565) vormden de *argyropratae*, naam van de *argentarii* in het Grieks, een belangrijke corporatie in Constantinopel en voerden met de keizer langdurige discussies over de wet op het bankroet. In de 10de eeuw worden de bankiers opnieuw trapezieten, wisselaars-bankiers genoemd; de term *argyroprates* werd dan uitsluitend gebruikt om de zilversmid aan te duiden³³.

In West-Europa zijn er dus na het verdwijnen van de *argentarii* van Ravenna, begin 7de eeuw, geen banken meer, alleen nog wisselaars, vermits er nog steeds munten geslagen werden, en deze wisselaars worden in de teksten met Griekse, Latijnse en middeleeuwslatijnse termen aangeduid, zoals *trapezita*, *collyvista*, *nummularius*, *mensularius*, *cambi(a)tor*, *excambi(a)tor*, *campsor* en *bancherius*. Het verdwijnen van de banken houdt verband met de regressie van de handel, het verval van de steden, de beperkingen opgelegd aan de kredietoperaties door de Kerk en sinds Karel de Grote ook door de Staat.

In de 12de eeuw is er in West-Europa een algemene heropleving van de economie waar te nemen, en daarmee gaat gepaard het opnieuw verschijnen van wisselaars-bankiers. Dat gebeurt voor het eerst in Noord-Italië en meer bepaald in Genua. De notariële registers van deze stad doen ons een 20 tal *bancherii* kennen, die niet alleen geld wisselden maar ook 10 % intresten betaalden op deposito's of een deel van de winst uitbetaalden die zij gemaakt hadden door deposito's te beleggen in handelsondernemingen. Het feit dat deze bankoperaties in notariële registers geregistreerd werden, duidt aan dat de bankregisters in Genua niet als bewijsstukken door de rechtbanken werden aanvaard, wat wel het geval was bij de Griekse bankiers, zeker vanaf de 4de eeuw v. Chr.

Het is in deze registers dat voor het eerste de termen *bancum* en *bancherius* voorkomen, die in de loop der tijden, onder verschillende vormen, zoals *banca*, *banco*, *banque*, *pankki*, *banki*, *banken*, enz., in alle landen voorkomt. (In Griekenland, bakermat van het bankwezen, gebruikt met nog steeds de oudgriekse benaming *τράπεζα*, maar in de volkstaal gebruikt men ook *μπάγκα*³⁴.) Wanneer de wisselaars in Noord-Italië wisselaars-bankiers zijn geworden, hebben zij uit de verschillende benamingen voor wisselaar de term *bancherius* gekozen juist zoals 15 eeuwen vroeger de Griekse wisselaars-bankiers de benaming trapeziet hebben verkozen. De reden van die keuze hebben wij *supra* reeds aangeduid. De oorsprong van de term is natuurlijk het Germaanse woord 'bank' dat zowel zitbank als toonbank als werkbank kan aanduiden en waarmee

³³ Zie BOGAERT, *o.c.* n.4, p.160-161. Voor de banken in Antiochië, zie BOGAERT, *o.c.* n.13, p.257-258; in Caesarea, *ibid.* p.256.

³⁴ BOGAERT, *o.c.* n.4, p.165-168.

de wisseltafel, de *trapeza*, van de wisselaar-bankier werd aangeduid. In 641 werd Genua door de Germaanse stam der Longobarden veroverd, en die hebben hun stempel gedrukt op een groot gedeelte van Noord-Italië, een streek die nog steeds Lombardije heet. De Longobarden hebben een grote rol gespeeld in de bankgeschiedenis. Vele families, vooral uit de steden Asti en Chieri, specialiseerden zich in het pandkrediet en vestigden zich niet alleen in Italië, maar ook in Duitsland, Frankrijk, Engeland en in meer dan 70 lokaliteiten van onze gewesten waar zij banken van lening openden, die krediet verleenden op allerlei panden en de bescherming genoten van de machthebbers, aan wie zij patenten betaalden, en van de pausen, voor wie zij de transferten van de inkomsten van de Kerk naar Rome organiseerden. Hun bank werd ook lommerd genoemd³⁵.

Hoe kan nu het herontstaan van de bank in Noord-Italië in de 1ste eeuw verklaard worden? Aan de basis ligt natuurlijk het voortbestaan van de munt, want zonder munten kunnen er geen banken ontstaan, van het wisselbedrijf en van het consumptief krediet. Voor de ontwikkeling van bankoperaties is er echter ook een juridische basis nodig; deposito, krediet, de bewijskracht van de akten enz. moeten door de wet geregeld zijn. De Romeinse juristen hadden allerlei doctrines over de verschillende bankoperaties opgesteld, die deel uitmaken van het beroemde *Corpus Juris* van keizer Justinianus. De adviezen van de juristen zijn erin verzameld in de 50 boeken van de *Digesta*, bewaard in een handschrift dat circa 600 geschreven is, waarschijnlijk in Ravenna, in het bezit is gekomen van Pisa en in 1406, na de verovering van deze stad door de Florentijnen, naar Florence is overgebracht, waar het zich nu nog bevindt. In Pisa, veroverd door de Longobarden, bleef dat handschrift bijna 5 eeuwen lang onbekend, alhoewel de Longobarden bekend staan als juristen. In 1080 bevond zich een afschrift van dit manuscript, dat onze voornaamste bron is voor de kennis van het Romeinse bankwezen, en dat *Florentina*, of ook soms wel *Pisana* genoemd wordt, in Bologna, en daar kwam het in de handen van Werner Irnerius, een leraar grammatica en dialectiek van Germaanse oorsprong, die de tekst van de *Digesta* van glossen (verklarende kanttekeningen) voorzag en de sticher is geworden van de glossatorenchool van Bologna³⁶. De studenten van deze school vormden corporaties, *universitates* genoemd, die geleid werden door *rectores*, en de docenten kregen de titel van *doctores*. Zo is rond 1200 de eerste universiteit van de wereld in Bologna ontstaan.

Het is dus in Noord-Italië dat in de 12de eeuw de kennis van de rechts-

³⁵ Over de rol van de Longobarden in het bankwezen, zie H. VAN DER WEE, *De Bank in Europa, 25 eeuwen bankgeschiedenis*, Antwerpen 1991, p.77-80.

³⁶ Zie daarover L. WENGER, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953, p.96-97, 591-592, 845 n.8.

leer van de Romeinse juristen betreffende het privaatrecht en dus ook betreffende alle bankoperaties, opnieuw verspreid is geworden en een juridische basis werd voor het ontstaan van banken. Genua was toen een zeer belangrijke handelsrepubliek en is nog steeds Italië's grootste haven. Tot in de 11de eeuw kende de handel van West-Europa met het Oosten een nadelig saldo. Vanaf de 12de eeuw zijn de rollen omgekeerd. In de handel met het Oosten speelde Noord-Italië en vooral de steden Genua en Venetië een zeer grote rol en in het Oosten waren het de havensteden Alexandrië en vooral Constantinopel waarop gevaren werd; daar waren toen nog steeds banken werkzaam. De Genuese handelaars zijn er zeker met banken in contact geweest, maar in hoeverre het oosterse bankwezen dat van Noord-Italië heeft beïnvloed, is niet uit te maken. Van een receptie kan zeker geen spraak zijn, want de oosterse banken waren veel verder geëvolueerd dan de Genuese.

Het herontstaan van de bank in Genua in de 12de eeuw is een complex fenomeen, waaraan 3 factoren hebben meegewerkt: het overnemen uit de oudheid van de munt, met de technieken van wisselen en keuren van de munt, het herontdekken van de *Digesta*, waarin de juridische aspecten van de verschillende bankoperaties in een honderdtal artikelen behandeld worden, en tenslotte het toenemen van de handel, vooral met het Oosten, die kapitalen opleverde die moesten bewaard of tijdelijk belegd worden. Zonder de kapitalen van handelaars en spaarders heeft de bank geen grondstoffen om mee te werken.

Na Genua worden Venetië en Florence eveneens centra van deposito- en girobankwezen, en vanuit Florence verspreidde het bankwezen zich over Toscane en de steden Prato, Pistoia en Pisa, waar, zoals hoger gemeld, de eerste middeleeuwse cheques in 1394 werden uitgegeven. In de 14de eeuw verspreidden de banktechnieken van Noord-Italië zich ten noorden van de Alpen, naar de steden Nürnberg en Brugge, dat in de 14de eeuw de belangrijkste haven was van West-Europa³⁷.

In de volgende eeuwen zijn er banken ontstaan in gans West-Europa, en daar zijn nieuwe banktechnieken en vooral nieuwe soorten bankinstellingen tot stand gekomen. In 1339 is in Brugge de eerste beurs in waardepapieren tot stand gekomen op het plein genoemd 'ter Beurze' omdat daar een herberg en een hotel van de Brugse poortersfamilie van der Beurze gevestigd waren. In 1401 werd in Barcelona door de stadsregering de eerste publieke bank sinds de oudheid opgericht; in 1531 werd in Antwerpen het eerste beursegebouw ter wereld opgetrokken en in 1536 werd daar voor het eerst het voor de bankoperaties zo belangrijke disconto toegepast; in 1661 werden de in ons dagelijks leven niet meer weg te denken bankbiljetten voor het eerst door de Bank van Stock-

³⁷ VAN DER WEE, *o.c.* n.35, p.83-87.

holm uitgegeven; in 1694 werd de Bank of England in London gesticht, die uitgegroeid is tot de eerste moderne centrale bank met een monopolie van de uitgifte van bankbiljetten die als wettig betaalmiddel werden erkend; in 1760 richtten in Edinburg 7 plaatselijke particuliere banken onder mekaar de eerste verrekeningskamer op.

Ook Duitsland heeft aan de ontwikkeling van het bankwezen zijn steentje bijgedragen. In 1770 werden er door Frederik II de eerste hypotheekbanken gesticht en 8 jaar later werd in Hamburg de eerste spaarkas in het leven geroepen door een filantropische vereniging. Na de grote economische crisis van 1848 werden in Duitsland op coöperatieve basis overal volksbanken gesticht, om tegemoet te komen aan de ellende van het stadsproletariaat en de kleine middenstand, en in 1860 werden naar het voorbeeld van de volksbanken, op initiatief van Friedrich Wilhelm Raiffeisen, de Kassenvereine opgericht om de landbouwers uit de nood te helpen; deze landbouwkredietkassen worden vaak nog Raiffeisenkassen genoemd. Duitsland is ook het land waar in 1909 het eerste Bestuur der Postchecks tot stand kwam, een staatsinstelling bedoeld om betalingen door overschrijving of door cheques in gans het land en in het buitenland mogelijk te maken via de post en de postkantoren.

In 1822 werd door koning Willem I, geïnspireerd door de ideeën van de Belgische baron Bonaert, te Brussel de 'Algemene Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van de Volksvlijt', later bekend onder de Franse benaming 'Société Générale' opgericht. Het is de oudste gemengde bank, een bank die, naast kortlopend krediet aan de handel, vooral de mechanisering van de industrie financierde via leningen en participaties in naamloze vennootschappen.

De bijdrage van Frankrijk tenslotte tot de ontwikkeling van het Europese bankwezen lag in de creatie in 1838 te Parijs van de eerste zuivere financieringsbank, naar de ideeën van Saint Simon, door Jacques Laffitte; deze bank ging ten onder in de crisis van 1848, maar naar haar model werd in 1852 door de gebroeders Pereire de 'crédit mobilier' opgericht, die obligaties uitgaf op korte (45 en 90 dagen) en lange termijn (90 jaar) om kapitalen te verschaffen aan de industrie. In 1872 werd zij geliquideerd, doch haar plaats werd hetzelfde jaar ingenomen door de fusiebank 'Banque de Paris et des Pays-Bas' of 'Pari-bas'³⁸.

Vanuit Europa zijn de banken in de 4 andere werelddelen ingeplant. Het spreekt vanzelf dat de kolonisatie van deze werelddelen, eerst door de Portuge-

³⁸ Een bondig overzicht van de ontwikkeling van de banken in de Nieuwe Tijden is te vinden in R. BOGAERT, *Deposito, krediet en geldhandel door de eeuwen heen*, Antwerpen 1988, p.35-59 en 65; voor meer gegevens zie VAN DER WEE, *o.c.* n.35, p.180-264; voor de Duitse banken, zie G. KURGAN - VAN HENTENRIJK, in VAN DER WEE (ed.), *o.c.* n.35, p.317-323.

zen en de Spanjaarden en later vooral door de Fransen en de Engelsen, daarin een grote rol heeft gespeeld. Wij hebben gezien hoe een grote politieke en economische crisis zoals die van 1848, aanleiding is geweest tot het in het leven roepen van nieuwe typen van banken die tot doel hadden, de noden van sterk getroffen klassen van de bevolking zoveel mogelijk te lenigen. Hetzelfde is gebeurd na de zware beproevingen die Europa, Noord-Afrika en Azië hebben meegemaakt tijdens de Tweede Wereldoorlog. In 1944 werd door de Verenigde Naties in Washington de 'Wereldbank' of 'Internationale Bank voor Herstel en Ontwikkeling' opgericht, met als eerste doelwit de grote schade die de oorlogvoerende landen geleden hadden te lenigen. Zo is de draad doorgetrokken van de kleine Atheense wisselaar-bankier van het einde van de 5de eeuw v. Chr. tot de machtige, de meeste landen omvattende Wereldbank van Washington van de 2de helft van de 20ste eeuw.

Raymond BOGAERT